

La historia da sutgeras e runals en Tujetsch

tenor cudisch da Tujetsch

Ils emprems sforzs da metter neu runals ein stai vans

Las empremas ponderaziuns da metter neu runals tonschan anavos el temps cuort avon la secunda uiara mundiala. Quels plans ni giavischs ein lu prest stai emblidai cul temps d'uiara ei vegnius. Igl onn 1947 ha Alfred Decurtins montau igl emprem runal «il runal dils tagliors» ella vischinonza dil Sontget dils gedijs che ha tratg ils hosps circa entochen si tier il trasse dalla viafier. La stad stueva el puspei vegnir demontaus e vegneva mess a guvern en in baghetg d'agricultura. Igl onn dils gronds barschaments 1949 ei era quel daventaus ina unfrenda dallas flommas.

Cuort suenter han ins montau dador Sedrun el territori Foppa-Niregl in runal mo da suga senza cundrez da setener che vegneva tratgs d'in motor da benzin. Ins stueva setener cun tutta forza vid la suga e serrar ella mordio sut bratsch per serabitschar egl ault. Ei mava denton aunc pli tgunsch e pli spert che a pei. Cun ils raps che nus buobs incassavan da cattar biemaun, savevan ins selubir enzacontas ascensiuns che custavan mintgamai 20 centims. Ei deva magari enqual sfriada pli maltschecca ella giacca, els vons e schizun vid la pial. Cu ins mava a casa cun quels bategls sfranzlai e bratscha sgarflada, deva ei lu aunc ina detga reprimanda enstagl plaids da cumpassiun.

1951, igl onn dalla neiv gronda, han enzacons scolasts da skis montau in runal modern al pei dil Calmut. Jeu seregordel d'ina spassegiada dalla scola sil pass. Ei era stermentusas ferdaglias ed il runal era prest staus schelaus en. Il motor da benzin leva buca funcziunar, cura ch'ei era freid. Muort las enormas nevadas da gliez onn eis ei da supponer ch'il runal seigi buca staus las massas en funcziun. Aunc gliez onn ein plirs umens iniziatis dalla val s'organisai per examinar la pussevkladad da realisar in runal stabel sil Calmut. Ins era digl avis che mo il manteniment e la promoziun dil svilup dad jasters possi meglierar la paupra situaziun economica da Tujetsch. En tut havess l'erecziun prevedida custau entuorn 70'000. - francs. Tutta entschatta ei greva. Quella experientscha han ils iniziants stuii far persenn cuninaga, cura ch'igl ei iu per la finanziaziun dil project.

Ord ils medems motifs ein era ils plans dall'uniun da cura e traffic digl onn 1953 i dall'aua giu. Da gliez temps stevan treis projects en discussiun: il runal Dieni-Milez che custava 125'000. - francs, il runal Dieni-Cuolm Val che custava 250'000. - francs ed il runal Surrein-Sutseivs ch'era calculaus cun 90'000. - francs. Era ei aunc memia paucs daners avon maun, ni fidavan ins aunc buca al turissem?

La sutgera da Cungieri

Malgrad ils fiascos dils projects menziunai, lai il patratg da baghegiar mieds da transport buca ruaus als Tuatschins. Vuleva il liug da cura da Sedrun sesviluppar ad in liug che stat era en concorrenza cun auters loghens el Grischun, stueva ei vegnir anflau mieds e vias revoluziunaras che promovevan detschartamein il turissem. Ei era clar, il hosp prefereva pli e pli cuntradas da vacanzas cun mieds cumadeivels da transport da stad ed unviern. Suenter gronds sforzs han ins finalmein saviu fundar all'entschatta digl onn 1956 la societad «Sutgera SA, Sedrun-Cungieri». Ord il protocol dalla radunonza da fundaziun san ins prender la remarca: «Senza lavur da pionier da Lucas Berther e vessen nos hosps d'ordeifer buca purtau daners sco cuffla sur cuolms e vals, fussen nus stai paupra glieud.» Il nuder da lezzas lingias ha giu tutta raschun. En Tujetsch han ins rabitschau ensemen sulettamein 19% dil capital d'aczias!

La pintga sutgera ei aunc vegnida realisada gliez onn ed ins ha saviu metter ella en funcziun la fin digl onn 1956. L'erecziun da sutgera e restaurant han custau da gliez temps 235'000. - francs e quella investiziun ei vegnida curclada cun in capital d'aczias da 195'000. - francs. Deplorablamein ha la giuvna interpresa stuii prender encunter gia igl emprem onn in mudest deficit. Quei ei era stau il cass ils proxims onns, pertgei ad ina dividenda ha ei mai tunschiu. La sutgera ha tuttina ademplier cumpleinamein sia incarica, seigi quei sco mied da transport dils turists ni sco attracziun supplementara dil liug da sport da stad ed unviern. Aunc oz eis ella il sulet implont da transport da stad els aults e vegn aunc adina frequentada bugen da giuven e vegl, da hosp ed indigen. Ils 27 da zercladur 1967 ha la societad acziunara dils runals Dieni-Milez surpriu ella e dapi lu ein tuts fastedis da deficits e finanzas stai sligiai. Aunc avon paucs onns, entuorn 1983/1984 levan ins far pli attractiva la sutgera cun ereger ina ruschnera da Cungieri giuadora sco divertiment supplementar pil hosp da stad. Denton ei «la paupra ruschnera» cun ses prighels vegnents per glieud ed animals vegnida cumbattida aschi da rudien d'ina part dalla populaziun che negin ughegia pli da prender ord truchet ils plans.

Ei suonda megliers temps

La suandonta perioda flurenta dil turissem san ins dir che l'erecziun dalla Ovra electrica Reinanteriur 1956-1968 hagi effectuuu. Cun l'erecziun dall'ovra ei la tscherca da forzas da lavur s'augmentada considerablamein. Oravontut ha l'erecziun purtau bia mieds liquids als vischins ed allas interpresas indigenas da baghegiar. Ils Tuatschins ein buca stai lischents, cu igl ei inaga stau enzacons daners avon maun. Ins ha restaurau hotels, restaurants ed oravontut las habitaziuns privatas. Nua ch'igl ei stau pusseivel, han ins beinspert scaffiu novs suttetgs per ils hosps da vacanzas.

Ina fatschenta che ha empermess da rabitschar spertamein daners senza pli grondas investiziuns e cuosts da menaschi ein las casas da colonias stadas. Tuttenina era ei cheu in triep casas da quei gener, bunamein sco ils bulius suenter ina pli liunga plievgia da bunaura.

Igl εμπrem runal ei vegnius erigius sil Calmut

A Selva ei Fidel Venzin vegnius surura - entras ina ierta neu digl exterior - ad ina mudesta facultad; el ha realisau ensemblamein cun Benedetg e Stiafen Venzin in runal al pei dil Calmut igl onn 1959. Quei runal ha oravontut vivificau la frequenza dalla viafier Furca-Alpsu, sco era fatg pli leva ed attractiva la tura da skis sur Tiarms-Cuolm Val. Da lezs onns era il project da lavineras e plontaziun Scharinas aunc buca realisau, aschia che la viafier cursava sur il Cuolm mo cu ei era propi segir da lavinas. Ei capitava che la viafier era serrada jamnas ora. Il menaschi dil runal Calmut era naturalmein interruts, cura che la viafier cursava buca, essend negin sin la pista.

Igl onn 1982 han ils frars Venzin - essend arrivai els onns da pensiun - fatg venal l'interpresa da famiglia. Suenter dirs cumbats cun il concurrent viafier Furca-Alpsu eis ei tuttina reussiu alla societad dils runals Sedrun-Rueras SA d'acquistar il runal dil Calmut.

Gronds territoris vegnan aviarts cun runals

Suenter biars onns da pupira era la vischnaunca vegnida tier raps en connex cun l'erecziun dalla Ovra electrica Reinanteriur. Igl augment d'entradas da taglia, oravontut la taglia alla fontauna dils luvrers digl exterior, veva fatg vegnir pussenta la cassa communal. Las lavurs d'execuziuns dall'ovra electrica mavan alla fin. Ins ei sedaus giu cun la politica da scafir novs plazs da lavur el sector dil turissem per evitar ina pli gronda sminuaziun dalla populaziun. Ord quels motivs porta l'unien da cura la proposta alla radunonza communal dad intercurir la pusseivladad d'arver pli gronds territoris cun implonts da skis. La radunonza communal elegia ina cumissiun cun l'incarica da elaborar propostas concretas. Gia cuort temps sissu propona la cumissiun dad arver il territori da Dieni-Milez-Cuolm Val cun dus runals. La radunonza dat ladinamein glisch verda alla cumissiun da luvrar vinavon. Ei sappi vegnir fundau ina societad acziunara cun la resalva che 51 % dil capital d'aczias vegni signaus dalla vischnaunca e ch'ins detti vinavon en emprema lingia la caschun alla populaziun indigena da schar sutsignar igl ulteriur capital d'aczias. Il rest dil capital d'aczias da 450'000. - frs. ei prest staus d'ina vart, aschia ch'ins ha scochemai saviu semetter alla realisaziun. Igl atun 1962 han ins surdau ils dus runals Dieni-Milez e Milez-Cuolm Val al traffic.

La realisaziun tgeua dil runal Valtgeva digl onn 1961 entras dus «fifcs» vischins da Sedrun era quasi vegnida survesida, muort il grond dafar el territori da Milez. Cun risguardar las cundiziuns dils erigiders (in ha teniu ora il dretg da survegnir cun caschun in'occupaziun adequata tenor sias habilitads tier la societad dils runals, l'auter ha teniu ora la preferenza d'affittaziun dil restaurant Milez, per cass ch'el fetschi offerta, cu ei vegni scret ora da schar a tscheins el) ha la societad dils runals saviu acquistar il runal da Valtgeva sco ei era vegniu teniu ora dalla vischnaunca a caschun dalla lubientscha.

Oz san ins dir che la realisaziun dils runals seigi stada ina fatschenta dad aur per igl entir Tujetsch. Buca mo menaschis e hotels, casas d'albiert, habitaziuns privatas, menaschis da vendita ed aschia han profitau, mobein ina entira cudria da luvrers d'interpresas da baghegiar, purs ed auters han obteniu ina buna occupaziun d'unviern.

Survesta dalla erecziun dils runals

1947 Runal dils tagliors sper Sontget dils gediun a Sedrun

1950 Runal da suga a Niregl

1951 Emprem runalet sil Calmut

1956 Erecziun dalla Sutgera si Cungieri

1959 Erecziun dil runal existent sil Calmut

- 1961 Erecziun digl empren runal a Valtgeva
- 1962 Erecziun dils runals Dieni-Milez
- 1966/67 Erecziun dil runal a Surrein
- 1966 Erecziun dil runal Drun si Valtgeva
- 1969 Erecziun dil runal Tegia gronda
- 1973 Erecziun dil runal Planatsch
- 1974 Erecziun dil Runal Strem
- 1980 Erecziun dil runal Val Val-Cuolm Val
- 1982 Erecziun dil runal schumellin Cuolm Val
- 1986 Fatg la damonda per la concessiun d'ina sutgera el territori Cuolm Val-Val Val-Calmut.